

ΗΛΙΑΣ ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ

1. Περιβαλλοντική και αναπτυξιακή κρίση

ΗΣΥΖΗΤΗΣΗ για το περιβάλλον, τουλάχιστον τις δύο τελευταίες δεκαετίες που βρίσκεται σε συνεχή έξαρση και αυξανόμενη επικαιρότητα, έχει προκαλέσει έντονους και σοβαρούς προβληματισμούς. Η αιτία της προβληματικής αυτής είναι ότι ζούμε σε μια εποχή *περιβαλλοντικής κρίσης*, που δεν είναι μόνο περιβαλλοντική.

Πολλοί θεωρούν ότι η προβληματική αυτή είναι ένας άλλος τρόπος να βλέπουμε τα ίδια πράγματα που απασχολούν διαχρονικά τον άνθρωπο. Ακόμα περισσότερο, ότι σήμερα δίνουμε ένα άλλο καινούργιο όνομα σε παλιά –υπάρχοντα ανέκαθεν– προβλήματα επιστημονικού ή πρακτικού χαρακτήρα. Παρά την –μερική έστω– ορθότητα των ισχυρισμών αυτών, το ζήτημα δεν είναι φυσικά μια απλή αλλαγή ορολογίας. Είναι προφανώς κάτι πολύ βαθύτερο, που δημιουργεί νέες αφορμές αλλά και ευκαιρίες για τη φιλοσοφική σκέψη στον ατέρμονα αγώνα της για την κατανόηση του κόσμου και του ανθρώπου.

Η περιβαλλοντική κρίση δεν είναι ένα πρόβλημα τεχνοκρατικό που μπορεί να λυθεί με έναν εξίσου τεχνοκρατικό και ταυτόχρονα θεαματικό τρόπο, όπως μας έχει συνηθίσει η σύγχρονη επιστήμη και τεχνική σε μεμονωμένες περιπτώσεις (π.χ. ιατρικά ή κατασκευαστικά επιτεύγματα του αιώνα μας). Το περιβαλλοντικό ζήτημα επαναφέρει σήμερα προς επανεξέταση σοβαρά θέματα επιστημολογικού χαρακτήρα αλλά και δεοντολογίας, είτε σε ατομικό επίπεδο (ηθική) είτε σε συλλογικό (πολιτική).

Οι προεκτάσεις αυτές, που θέτουν σφαιρικότερα το θέμα, βρίσκουν εξήγηση στο γεγονός ότι η περιβαλλοντική κρίση συνδέεται οργανικά με αυτό που ονομάζουμε *αναπτυξιακή κρίση*. Από μια άποψη η πρώτη είναι το σύμπτωμα ή η συνέπεια της δεύτερης (σχέση αιτίας και αποτελέσματος).¹ Πιο εύστοχα, καθεμία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ξεχωριστή όψη του ίδιου πράγματος, το οποίο δεν είναι τίποτε άλλο παρά η γενικότερη και ποικιλόμορφη *κρίση πολιτισμού* της σύγχρονης εποχής.

Αυτή η αναπτυξιακή και πολιτισμική κρίση έχει οδηγήσει τα τελευταία τριάντα

χρόνια σε μια νεότερη κριτική του μοντέλου της *βιομηχανικής κοινωνίας* και του *βιομηχανικού πολιτισμού*, που οικοδόμησε ο άνθρωπος στους δύο τελευταίους αιώνες. Έτσι, πλάι στις κλασικές αναλύσεις για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, τις κοινωνικές ανισότητες και την αλλοτρίωση του ανθρώπου και της ανθρώπινης εγγραφίας, προστίθενται οι αναλύσεις για τη «σύγχρονη» φτώχεια, τον φαύλο κύκλο των αναγκών, τον παραγωγισμό και τον καταναλωτισμό (κοινωνία της αφθονίας), τη διπλή σπατάλη της ανάπτυξης (πλούσιες και φτωχές χώρες), τη «βιομηχανία» αντιρρούπανσης (παραγωγή, ρύπανση, απορρόπηση).

Στο πλαίσιο του προβληματισμού αυτού η έννοια του περιβάλλοντος σε σχέση με την ανάπτυξη είναι καθοριστικής σημασίας, γιατί αποτελεί «κλειδί» για την κατανόηση και την οικοδόμηση ενός νέου «παραδείγματος», μιας νέας σύνθεσης που επιχειρεί να πραγματώσει η ανθρώπινη κοινότητα στις μέρες μας.²

2. Περιβάλλον και ανάπτυξη: Δύο έννοιες αλληλένδετες

Η έννοια του περιβάλλοντος είναι μια έννοια αρκετά ασαφής, σχετική και αμφιλεγόμενη, όπως ακριβώς και εκείνη της ανάπτυξης. Η πληθώρα των ορισμών³ που έχουν δοθεί κατά καιρούς και από διάφορες οπτικές (οικολογικές-οικονομικές-γεωγραφικές κ.λπ.) αποδεικνύει ακριβώς τις προαναφερθείσες ιδιότητες. Εδώ επιχειρούμε μια συνοπτική αλλά ενδεικτική αναφορά.

Μια πρώτη συμβατική άποψη έχουμε από τα διάφορα νομοθετικά κείμενα στα οποία το περιβάλλον ορίζεται, σε γενικές γραμμές, ως το σύνολο των παραγόντων και στοιχείων⁴ που, αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους, επηρεάζουν τη ζωή και την ύπαρξη του ανθρώπου, της φύσης και της ιστορικής κληρονομιάς.

Ειδικά στο πρόγραμμα του ΟΗΕ για το περιβάλλον (UNEP), αυτό ορίζεται ως η *συνολική κατοικία του ανθρώπου* (Habitat total): Ένας ορισμός υπερβολικά γενικός, που χρειάζεται συγκεκριμενοποίηση. Από διάφορους έχει προταθεί η διάκριση σε τρεις βασικούς παράγοντες, που αλληλεπιδρούν:

● Το φυσικό πλαίσιο (φύση, φυσικοί πόροι κ.λπ.)

- το κοινωνικό πλαίσιο (θεσμοί, κοινωνική οργάνωση, σύστημα αξιών)·
- οι «τεχνοδομές» που δημιουργεί ο άνθρωπος.

Υπάρχει επίσης και η «ουστημική» προσέγγιση που βασίζεται στα βιολογικά μοντέλα και τις αρχές της κυβερνητικής, όπου το περιβάλλον αποτελεί ένα σύστημα, δηλαδή σύνθετη οντότητα στοιχείων και σχέσεων. Σχετικός είναι και ο ορισμός του περιβάλλοντος ως συστήματος διαντιδράσεων φυσικών και κοινωνικών διαδικασιών, όπου ο άνθρωπος είναι ταυτόχρονα υποκείμενο και αντικείμενο.

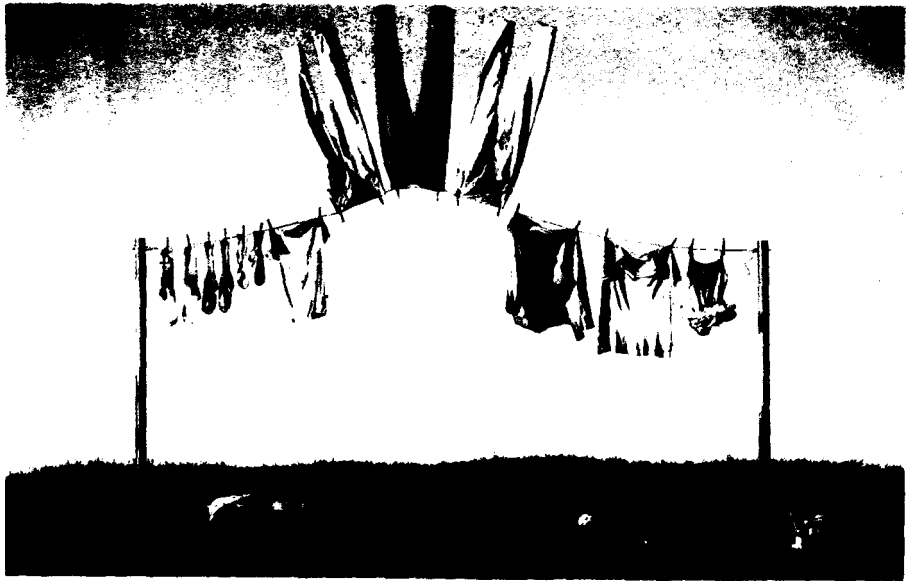
Από μια άλλη νομικοπολιτική οπτική το περιβάλλον αντιπροσωπεύει το χώρο και τα πράγματα. Ταυτίζεται δηλαδή με τον κόσμο και τη φύση, που θεωρούνται *αντικείμενα* σε σχέση με τον *άνθρωπο-υποκείμενο*. Εδώ ο χώρος και η φύση εννοούνται τόσο σε τοπικό επίπεδο, όσο και σφαιρικά σε ολόκληρο τον πλανήτη: ο άνθρωπος απέναντι στη γη (του) και τη Γη.

Από την άλλη πλευρά η έννοια της ανάπτυξης, μέσα από τις πολλές και διαφορετικές εκδοχές της, διαγράφεται ως η ιδιόμορφη εκείνη συνθήκη και διαδικασία που επιλέγει και χρησιμοποιεί μια κοινωνία σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, για να εφαρμόσει ένα σχέδιο και πρόγραμμα ζωής που ανταποκρίνεται στο δικό της *σύστημα αξιών*. Αποτελεί δηλαδή η ανάπτυξη ιδιαίτερη *στρατηγική* για κάθε χώρο-κοινωνικό σχηματισμό. Είναι μια σύνθετη διαδικασία *εξέλιξης* και *μετασχηματισμού* μιας κοινωνίας, όχι μόνο οικονομικού αλλά και κοινωνικού και τελικά ιστορικού χαρακτήρα, προς μια κατάσταση ανώτερης τάξης και ισορροπίας. Είναι, επομένως, έννοια *σχετική* γιατί κάθε φορά αναφέρεται σε διαφορετικούς παράγοντες – φυσικούς ή ανθρωπογενείς.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι τα στοιχεία που υπάρχουν στους ορισμούς της έννοιας του περιβάλλοντος (φυσικές και ανθρωπογενείς διαδικασίες) αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία και της έννοιας της ανάπτυξης. Και στις δύο έννοιες εμπλέκονται παράμετροι που σχετίζονται με κοινωνικές και πολιτιστικές (εθμικές) αντιλήψεις, και επίσης αντιλήψεις για την ηθική και το δίκαιο, πράγματα δηλαδή που αποτελούν ευρύτερες πολιτισμικές αξίες. Δεν αρκεί, επομένως, μόνον η επιστημονική γνώση για να αποσαφηνισθούν οι έννοιες του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης ακόμα και ως προς τον πιο στενό ορισμό ή περιεχόμενό τους. Γιατί είναι έννοιες αδιαχώριστες από ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές.

Χαρακτηριστική, από επιστημολογική και πολιτισμική σκοπιά, είναι η παρατήρηση του Αμερικανού γεωγράφου Carl Sauer που αποφαίνεται ότι «το περιβάλλον δεν είναι τίποτε άλλο παρά το σύνολο των γνώσεων που έχουν αυτοί που το κα-

τοικούν: Οι φυσικοί πόροι είναι οι εκτιμήσεις ενός πολιτισμού πάνω στο περιβάλλον του».⁵ (Αναφέρεται στο βιβλίο του Ρ. Γουγου *Pour une géographie humaine*, Paris 1973, σελ. 240).

3. Από την προστασία του περιβάλλοντος στην περιβαλλοντική διαχείριση και ανάπτυξη

Από τις παραπάνω θέσεις γίνεται σαφές ότι το περιβάλλον δεν αποτελεί ένα πρόθετο –διακοσμητικού χαρακτήρα– στοιχείο στην αναπτυξιακή διαδικασία, όπως συχνά παρουσιάζεται, αλλά μια ουσιαστική διάσταση (παράμετρο) της ανάπτυξης. Και αντίστροφα, ανάπτυξη με τη σωστή έννοια δεν νοείται χωρίς την περιβαλλοντική συνιστώσα. Άρα, αυτό που ονομάζουμε *προστασία του περιβάλλοντος* δεν είναι παρά η αποδοχή ενός μοντέλου ανάπτυξης το οποίο έχει στόχο την αναπαραγωγή του συνολικού ανθρώπινου οικοσυστήματος μέσα από μια νέα, κάθε φορά, κατάσταση ισορροπίας.

Εδώ θα πρέπει να γίνει μια διευκρίνιση που δεν έχει μόνο θεωρητική, αλλά και πρακτική χρησιμότητα. Η πολυχρησιμοποιημένη έννοια της «προστασίας» δεν είναι η ενδεδειγμένη για να δηλώσουμε τη στάση και τη δράση μας σε σχέση με το περιβάλλον. Γιατί διαιωνίζει την κυρίαρχη άποψη που διαχωρίζει την αναπτυξιακή και παραγωγική λειτουργία από το περιβάλλον.

Η σημερινή περιβαλλοντική κρίση που αναφέραμε στην αρχή είναι ακριβώς αυτός ο «παρά φύσιν» διαχωρισμός της διαδικασίας της προστασίας του περιβάλλοντος από τη διαδικασία της ανάπτυξης.

Για το λόγο αυτό, είναι ορθότερο να μιλάμε για *περιβαλλοντική διαχείριση* ή *ακόμα και περιβαλλοντική ανάπτυξη* που είναι όροι με θετικό νόημα, αντί για τον όρο *προστασία* ο οποίος πέρα από τη διχαστική άποψη περιβάλλον-ανάπτυξη εισάγει και μια αρνητική διάσταση: προστατεύουμε δηλαδή το περιβάλλον από κάτι «κακό», την ανάπτυξη, που πρέπει να σταθεί κανείς απέναντί του αμυνόμενος και αρνητικός. Συντηρείται έτσι ένας δυϊσμός –το «καλό» περιβάλλον και η «κακή» ανάπτυξη– που εκτός του ότι είναι, όπως είδαμε, εξωπραγματικός και χωρίς νόημα, είναι επίσης μεθοδολογικά ανεπαρκής και πρακτικά αναποτελεσματικός.

Εδώ πρέπει να ανοίξουμε παρένθεση για να υπενθυμίσουμε ότι αντίθετα με το σημερινό βιομηχανικό μοντέλο ανάπτυξης που δεν έχει οργανική σχέση με τη φύση, η παραδοσιακή προβιομηχανική κοινωνία είχε ως παραγωγική βάση την εκμετάλλευση των *τοπικών φυσικών πόρων* (δάση, θάλασσα, εδάφη κ.λπ.), και επομένως ήταν άμεσα συνδεδεμένη και εξαρτημένη από το περιβάλλον που η ίδια –για το λόγο αυτό– προστάτευε. Οι άνθρωποι, ως συντελεστές παραγωγής, έκαναν *περιβαλλοντική διαχείριση* χωρίς να το συνειδητοποιούν. Όπως χαρακτηρίστικά αναφέρει ο Ignacy Sachs στο βιβλίο του *Strategies de l'ecodéveloppement*, οι παραδοσιακές κοινωνίες έκαναν ανάπτυξη όπως ο κ. Jourdain του Μολιέρου έκανε πρόζα χωρίς να το ξέρει.

μιας περιβαλλοντικής ανάπτυξης προϋποθέτει κατ' αρχήν την άρση των δυσκολιών που προέρχονται από την αντίθεση της τοπικής με τη σφαιρική – πλανητική – κλίμακα του χώρου, και της βραχυπρόθεσμης με τη μακροπρόθεσμη κλίμακα του χρόνου. Πράγματι, κανένας ανθρώπινος

γικής του ανθρώπου.

Γίνεται έτσι δυνατή η «σύναψη» ενός άγραφου «συμβολαίου» ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση με στόχο τη *συμβίωση* και των δύο το οποίο ο M. Serres ονομάζει «Φυσικό Συμβόλαιο» κατ' αναλογία με το, επίσης άγραφο, Κοινωνικό Συμβόλαιο που δημιούργησε τις ανθρώπινες κοινωνίες και συμβιώσεις.

Από τη νέα αυτή σχέση του ανθρώπου, ως *ισότιμοι* εταίροι του κόσμου και της φύσης, προκύπτει και η νέα στάση και «συμπεριφορά» του απέναντί της: Έτσι κάθε θεσμός, κάθε επιλογή, κάθε πολιτική και κάθε δράση θα «ελέγχεται» και θα «εγκρίνεται» από τον άλλο «εταίρο», τον φυσικό κόσμο, το περιβάλλον. Αυτή και μόνο μπορεί να είναι στο εξής η νέα πορεία του ανθρώπου πλάι στη φύση.⁶

Σήμερα, η Γη και η Φύση απομακρύνεται ολοένα και περισσότερο από τον εξυπηρετικό προς τον άνθρωπο ρόλο της, δηλαδή το ρόλο του ενδιάμεσου παράγοντα-καταλύτη για τη στερεοποίηση των ανθρώπινων δεσμών και την ύπαρξη της ανθρώπινης κοινότητας (Δίκαιο, θεσμοί κ.λπ.), και αποκτά σχετική *ανεξαρτησία*.

Η νέα πραγματικότητα απαιτεί να μιλάμε για τη φύση ανεξάρτητα από τη δική μας ύπαρξη και παρουσία. Η Γη υπήρχε, μπορεί να υπάρχει και θα υπάρξει ασφαλώς στο μέλλον χωρίς εμάς ή τους απογόνους μας.

Η κατανόηση του γεγονότος αυτού από τον άνθρωπο ως άτομο και ως συλλογικότητα θα καταστήσει δυνατή την αρμονική *συμβίωσή* του με τη Γη, και άρα την *επιβίωσή* του πάνω σ' αυτή.

5. Προς ένα νέο σύστημα αξιών για την ανάπτυξη

Η ιδέα της συμβίωσης του ανθρώπου με τη φύση δεν είναι καινούργια. Δεκαπέντε χρόνια πριν ο Rene Dubos⁹ είχε επίσης διατυπώσει μια παρόμοια πρόταση, όπως και άλλοι διανοητές. Εκείνο όμως που έχει σημασία είναι οι συνέπειες, σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο, της άποψης αυτής. Η φύση και η γη δεν θεωρείται ένα οικοσύστημα που πρέπει να παραμείνει άθικτο, ούτε όμως και να τύχει ληστρικής εκμετάλλευσης. Είναι ένας «χώρος» που πρέπει να «καλλιεργηθεί» αναπτύσσοντας τις δημιουργικές δυνάμεις του ανθρώπου.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή η φύση δεν «γνωρίζει» πάντοτε καλύτερα από τον άνθρωπο. Συμβαίνει μάλιστα να δημιουργεί μερικές φορές οικοσυστήματα που χαρακτηρίζονται από σπατάλη ενέργειας και έλλειψη βιωσιμότητας. Αντίθετα, η δημιουργία τεχνητών οικοσυστημάτων, περιβαλλοντικά πιο αποτελεσματικών από πολλά φυσικά, ήταν και είναι πάντα εφικτή από τον άνθρωπο. Παράδειγμα η

Η αμεσότητα της παραγωγικής εξάρτησης (και της επιβίωσης σε τελική ανάλυση) συνέβαλε «αυτόματα», μέσα από τη λειτουργία της ζωής και της παραγωγής, στη δημιουργία μιας οικολογικής αντίληψης και νοοτροπίας απέναντι στη φύση, που ταύτιζε οργανικά την ανάπτυξη με τη φροντίδα για το περιβάλλον.

Έτσι, όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, η σωστή χρήση και εκμετάλλευση των φυσικών πόρων αποτελούσε την αποτελεσματικότερη προστασία τους, ενώ σήμερα που αυτοί έχουν κηρυχθεί «προστατευόμενα» ή «προστατευτέα» είδη κανένας δεν ενδιαφέρεται για την τύχη τους, γιατί θεωρούνται στοιχεία «μουσειακά» και «διακοσμητικά» που δεν έχουν, φανερά τουλάχιστον, λειτουργική σύνδεση με το παραγωγικό και κοινωνικό «γίγνεσθαι».

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε αυτό του είδους την περιβαλλοντική ανάπτυξη ως μια *οικοανάπτυξη* ή *αυτοανάπτυξη* – όρους που έχουν χρησιμοποιηθεί ήδη από πολλούς. Το πρόβλημα όμως δεν είναι η ονομασία, όσο η δυνατότητα πραγματοποίησης μιας τέτοιας προοπτικής στη σύγχρονη εποχή, που η ανάπτυξη είναι μια διαδικασία *συνειδητή* και άρα προϋποθέτει σχεδιασμό και προγραμματισμό.

4. Οι νέες προϋποθέσεις της ανθρώπινης ανάπτυξης: Το Φυσικό Συμβόλαιο

Η σημερινή προοπτική της πραγμάτωσης

σχεδιασμός και προγραμματισμός δεν μπορεί να εξασφαλίσει την ανανεωσιμότητα των ανανεώσιμων πόρων ή τη διαχρονική αλληλεγγύη των γενεών – βασικές αρχές της οικοανάπτυξης – χωρίς να κινηθεί και σε άλλους μεγαλύτερους χωρικούς και χρονικούς ορίζοντες και χωρίς να λάβει υπόψη του τη νέα πραγματικότητα των σχέσεων ανθρώπου και περιβάλλοντος (με την έννοια της Γης, της φύσης και του κόσμου που αναφέραμε στους ορισμούς).

Σήμερα, η (επικίνδυνη) αντίδραση της φύσης απέναντι στην (επικίνδυνη) ανθρώπινη δράση – ή, καλύτερα, απέναντι στις πολλές τοπικές δράσεις – δεν είναι τοπικού χαρακτήρα αλλά σφαιρικού, δηλαδή πλανητικού: οι πολλές ανθρώπινες δράσεις έχουν προκαλέσει τη συνολική – σφαιρική – αντίδραση του πλανήτη.⁷ Η νέα αυτή πραγματικότητα διαμορφώνει μια νέα σφαιρική ισορροπία και «άρθρωση» ανάμεσα στις φυσικές και κοινωνικές οντότητες (ή διεργασίες), δηλαδή ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κόσμο, ή τον άνθρωπο και τα πράγματα. Μόνο που τώρα ο κόσμος και τα πράγματα «στέκονται» ως *υποκείμενα*, ιδίως με τον άνθρωπο, γεγονός που δεν ίσχυε μέχρι σήμερα λόγω της κυριαρχικής και κτητικής στάσης του ανθρώπου πάνω στα φυσικά «αντικείμενα».

Αυτό σημαίνει ότι αυτά είναι πλέον για πρώτη φορά υποκείμενα «δικαίου» (και άρα δικαιωμάτων), και όχι παθητικά αντικείμενα ιδιοκτησίας *έστω* και *συλλο-*

γεωργία στις ποικίλες μορφές της. Πρέπει, επομένως, να εγκαταλείψουμε τα ψεύτικα κριτήρια για τη «φυσικότητα» ή «τεχνητότητα» των οικοσυστημάτων και εφαρμόζοντας τη συμβιωτική αρχή ανθρώπου-φύσης, να βρούμε τρόπους οικολογικά εφικτούς για την αξιοποίηση και «καλλιέργεια» των φυσικών πόρων.

Η αντίληψη ότι το σταμάτημα της ανάπτυξης θα προσέφερε λύσεις δεν είναι μόνο ένα σόφισμα αλλά και σκέψη κοινωνικά απαράδεκτη. Η συλλογική ευθανασία δεν έχει ακόμα εφαρμοστεί πουθενά.

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, η νέου τύπου ανάπτυξη, οικοανάπτυξη, αυτοανάπτυξη, ενδογενής ανάπτυξη ή όπως κι αν την ονομάσουμε, στέκεται εξίσου μακριά από τον στενό οικονομισμό και τον εξτρεμιστικό οικολογισμό. Αλλά γι' αυτού του είδους την ανάπτυξη μια νέα σύνθεση των κοινωνικών και φυσικών επιστημών είναι αναγκαία, προκειμένου να κατανοήσουμε τις διαντιδράσεις των φυσικών και κοινωνικών διαδικασιών. Κατανόηση απολύτως απαραίτητη για τη δημιουργία ενός νέου ολιστικού αξιωματικού που θα οδηγήσει στην επιλογή και εφαρμογή του κατάλληλου μοντέλου ανάπτυξης, συμβατού με τη νέα πραγματικότητα της αναγκαστικής, όπως από τώρα διαγράφεται, συμβιωτικής πορείας Ανθρώπου-Φύσης. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

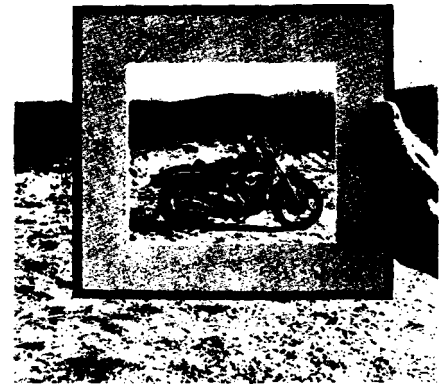
1. Ενδιαφέρουσες απόψεις σχετικά με τη διπλοκή των προβλημάτων του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης μπορεί να βρει κανείς στην έκθεση της επιτροπής BRUNDT-LAND (*Our Common Future* p.p. 37-41, *New approaches to Development and Environment*). Είναι επίσης γεγονός ότι παρόμοιες αντιλήψεις είχαν υιοθετηθεί από την πρώτη παγκόσμια περιβαλλοντική διάσκεψη του ΟΗΕ, στη Στοκχόλμη το 1972.
2. Η νέα σύνθεση ή «παράδειγμα» επιχειρείται τόσο σε επίπεδο επιστημονικών ιδεών και ρευμάτων (θεωρίες της «Γαίας» κ.λπ.), όσο και σε επίπεδο πολιτικών διακηρύξεων και πολιτικής πρακτικής στον διεθνή χώρο από πλευράς ΟΗΕ και άλλων διεθνών οργανισμών.
3. Από τη μελέτη των ορισμών αυτών φαίνεται ότι υπάρχει μια μαξιμαλιστική τάση να διευρύνεται συνεχώς το περιεχόμενο της έννοιας του περιβάλλοντος, ώστε να περιλαμβάνει όλες τις διαστάσεις του υλικού κόσμου (φυσική, λειτουργική, συμβολική) και όλες τις όψεις της ανθρώπινης ζωής και δράσης (ιστορική, κοινωνική, πολιτιστική κ.λπ.). Έτσι όλοι τείνουν να ορίζουν ως περιβάλλον οτιδήποτε επηρεάζει τις ανθρώπινες δραστηριότητες αλλά και οτιδήποτε επηρεάζουν με τη σειρά τους οι δραστηριότητες αυτές.
4. Οι έννοιες «στοιχεία» και «παράγοντες» είναι γενικοί όροι που μπορεί να εκφράζουν αντικείμενα, πράγματα, μορφές ύλης ή ε-

νέργειας καθώς και είδη ή μορφές καταστάσεων, συστημάτων, δομών και παντός είδους σχέσεις όλων αυτών.

5. Ο Carl Ortwin Sauer (1889-1975) ήταν ένας γεωγράφος που ενώ αναγνώριζε την αξία του φυσικού περιβάλλοντος είχε δημιουργήσει ιδιαίτερη τάση στην αμερικανική σχολή για τη μεγάλη σημασία του πολιτισμού ως παράγοντα ανάπτυξης του χώρου (τοπίου), όπου ζει και κινείται ο άνθρωπος.
6. Η έννοια της προστασίας του περιβάλλοντος με τη σωστή της ερμηνεία είναι η ορθολογική διαχείριση, διατήρηση, συντήρηση, αποκατάσταση, αναβάθμιση και βελτίωση του περιβάλλοντος. Προτιμότερη απ' όλες είναι η χρήση της έννοιας «διαχείριση», που είναι πιο λειτουργική και περιεκτική και έχει χρησιμοποιηθεί από το 1970 στο συνέδριο της Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη (ΟΕΕ) του ΟΗΕ. Θα μπορούσε επίσης να υιοθετηθεί η έννοια «οργάνωση του περιβάλλοντος», αντίστοιχη με την «οργάνωση του χώρου». Ο όρος αυτός έχει χρησιμοποιηθεί κατά τη θέσπιση του Ευρωπαϊκού Διπλώματος Επιστημών Περιβάλλοντος (DESE). Τέλος, παραπλήσια σημασία έχει και ο όρος «σχεδιασμός του περιβάλλοντος» ή «περιβαλλοντικός σχεδιασμός» (*environmental planning*) που έχει ήδη χρησιμοποιηθεί πολύ στην Βρετανία και στις ΗΠΑ.
7. Γύρω από το πρόβλημα των αντιδράσεων της φύσης απέναντι στην επέμβαση του ανθρώπου αναφέρονται πολλοί συγγραφείς στο πλαίσιο της θεωρίας της Γαίας, που εξετάζει τον πλανήτη μας ως ενιαίο ζώντα οργανισμό. Το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η τρύπα του όζοντος στην ατμόσφαιρα κ.λπ. θεωρούνται ως τέτοιου είδους «αντιδράσεις». Σχετικές ενδιαφέρουσες απόψεις εκφράζονται στο βιβλίο της E. Sahtouris (ιδιαίτερα στο κεφ. 4, σελ. 68-87) καθώς και στα βιβλία των J. Gribbin και J. Lovelock, που αναφέρονται στη βιβλιογραφία.
8. Στην ουσία εδώ πρόκειται για την ίδια αντίληψη -της μη κυριαρχικής θέσης του ανθρώπου απέναντι στη φύση- όπως αυτή παρουσιάζεται στις θεωρίες της Γαίας, αλλά στη νομοπολιτική της έκφραση.
9. Βλέπε το ενδιαφέρον άρθρο του R. Dubos «Symbiosis between the earth and human kind» στο περιοδικό *Science*, αρ. 219, Νοέμβριος 1977.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Capra Fritjof, *The Turning Point: Science, Society and the Rising Culture*, New York, Simon and Schuster, 1982.
- Dasmann R.F. *Planet in Peril*, UNESCO - Penguin Books 1972.
- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, *Η διεπιστημονική προσέγγιση της Ανάπτυξης* (Πρακτικά Συνεδρίου), Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1990.
- Gorz André, *Ecologie et Politique*, Paris, Seuil, 1978.
- Gourou Pierre, *Pour une Géographie Humaine*, Paris, Flammarion, 1973.
- Gribbin John, *Hothouse Earth: The Greenhouse Effect and Gaia*, England, Black Swan, 1990.
- Illich Ivan, *Energie et Equité*, Paris, Seuil, 1975.

Lovelock James, *Gaia: A New Look at Life on Earth*, Oxford, Oxford University Press, 1982.

Lovelock James, *The Ages of Gaia: A Biography of our Living Earth*, New York, Norton, 1988.

Sachs Ignacy, *Strategies de l' Ecodéveloppement*, Paris, Editions Ouvrierres, 1980.

Sarre P. - Pryce R. - Hoogkiss A. κ.ά., *Man and Environment*, Ελληνική έκδοση, Αθήνα, Π. Κοντισουμπός ΑΕ, 1987.

Sahtouris Elisabet, *Γαία: Το ανθρώπινο ταξίδι από το χάος στον κόσμο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1990.

Serres Michel, *Le Contrat Naturel*, Paris, F. Bourin, 1990.

Simonet Dominique, *L' Ecologisme*, Paris, PUF, 1979.

World Commission on environment and development, *Our Common Future*, Oxford, New York, Oxford University Press, 1987.